

УДК 316.752

СОЦІОЛОГІЯ МОРАЛІ ЯК СОЦІОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ СЕРЕДНЬОГО РІВНЯ: ДО ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ

Ніколаєвська Алла Михайлівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології, завідувач відділу проблем освіти НДІ соціально-гуманітарних досліджень Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті розглядаються питання, пов'язані зі статусом соціології моралі як теорії середнього рівня, охарактеризовані найважливіші умови її інституціоналізації. Автор звертається до деяких актуальних для соціології моралі методологічних та методичних проблем, зокрема пов'язаних власне із соціологічним вимірюванням, аналізом та інтерпретацією моральних явищ. Обґрунтовується можливість застосування психологічних тестів як методу отримання інформації про стан суспільної та індивідуальної моралі, а також інтелектуального аналізу даних (ІАД).

Ключові слова: соціологічні теорії середнього рівня, спеціальні соціологічні теорії, галузеві соціологічні теорії, соціологія моралі, психологічні тести, інтелектуальний аналіз даних (ІАД).

В статье рассматриваются вопросы, связанные со статусом социологии морали как теории среднего уровня, охарактеризованы важнейшие условия ее институционализации. Автор обращается к некоторым актуальным для социологии морали методологическим и методическим проблемам, в частности связанным с собственно социологическим измерением, анализом и интерпретацией моральных явлений. Обосновывается возможность использования психологических тестов как метода получения информации о состоянии общественной и индивидуальной морали, а также интеллектуального анализа данных (ИАД).

Ключевые слова: социологические теории среднего уровня, специальные социологические теории, отраслевые социологические теории, социология морали, психологические тесты, интеллектуальный анализ данных (ИАД).

The article discusses issues related to the status of sociology of morality as the theory of the middle range, characterized most important conditions for its institutionalization. The author addresses some particularly relating to the proper sociological measurement, analysis and interpretation of moral phenomena that relevant to the sociology of morality and methodological issues. The possibility of the use of psychological tests as a method of obtaining information about the state of social and individual morality, as well as data mining (IAD) are justified.

Keywords: middle range theory, special sociology, branch sociology, sociology of moral, psychological tests, Knowledge Discovery in Databases (KDD).

Виникнення наприкінці XIX століття соціології моралі найчастіше оцінюють як результат впливу позитивізму на соціологічне знання, а ідею створення цієї галузі соціології – як спробу реформування традиційної етики та альтернативу останній. Науковим підґрунтям інституціоналізації власне соціологічного підходу до аналізу моралі можна вважати переорієнтацію проблеми організації суспільного життя з площини змістовно-раціональної до нормативно-вольової, відповідно до якої, суспільство як цілісність конститується не субстанційним принципом чи сутнісною необхідністю, що лежать у його основі, а впливом, що спричиняється на поведінку членів цього суспільства. Інтеграція соціуму за цих умов досягається переважно не тому, що існує практична доцільність чи вищий сенс такого єднання, а тому, що у суспільстві існують ті чи інші форми соціального контролю, зразки нормативної соціальної поведінки, дотримання яких контролюється суспільством.

Стан сьогоденної соціології моралі оцінюється як невизначений, справедливо вказується на низький рівень розробленості та оформленості базових концептів, наукових програм, методології [1]. Одна з основних причин такої ситуації найчастіше вбачається в специфіці моралі, в її "розчиненості" в усіх сферах соціального життя, а сама соціологія моралі розглядається деякими авторами як галузь знання, яка може стати емпіричною основою етики, а також буде забезпечувати поєднання етичної теорії з процесом удосконалення моральної практики. У той же час у вітчизняній соціології явно відчувається брак публікацій щодо специфіки соціології моралі як теорії середнього рівня, методологічних, методичних та організаційних аспектів її функціонування в просторі сучасної соціологічної науки, що актуалізує звернення до їх розгляду.

У зв'язку з цим метою статті є аналіз низки проблем, що стоять сьогодні перед соціологією моралі та можуть розглядатися як умова її подальшої інституціоналізації в статусі соціологічної теорії середнього рівня.

Проблема поєднання загальнотеоретичних положень про суспільство з емпіричними даними про його реальний стан та прогнози подальшого розвитку постала перед соціологічною наукою майже з перших десятиліть її самостійного існування. Шлях до вирішення цієї проблеми, до органічного поєднання макро- та мікрорівнів соціологічного аналізу, запропонований Р. Мертоном ще в 50-х роках ХХ ст., полягав у формуванні ще одного рівня соціологічного знання, існування якого дозволило б соціології зосередитись на розгляді спеціалізованих соціальних проблем або певних типів явищ із подальшою систематизацією отриманих даних. Також передбачалося згодом об'єднати ці спеціалізовані теорії в загальну теорію суспільства, але спочатку слід було розбудувати елементи і фундамент теоретичних конструкцій, накопичити емпіричні дані.

Як відомо, ідея створення цих теорій виникла в результаті дискусії між Р. Мертоном та його не менш шанованим колегою та співвітчизником Т. Парсонсом, який вважав за необхідне розробку насамперед суперзагальної теорії, яка б мала універсальний, всеохоплюючий характер. На думку ж Р. Мертона, такі грандіозні теоретичні схеми були передчасними, тому він наполягав на необхідності інституціоналізації соціологічних теорій, які б мали в якості безпосереднього підґрунтя емпіричні дослідження та фокусувалися на аналізі конкретних проблем суспільства, при цьому фактично розробивши одну з перших таких теорій – теорію соціальної аномії. За його задумом, теорії середнього рангу (рівня, радіусу дії) повинні були стати своєрідною формою зв'язку між загальними теоріями соціальних систем, які дуже далекі від конкретних проявів соціальної поведінки, змін та організацій, щоб пояснити фактичні спостереження, та вузькоспеціальними методиками, в яких узагальнення взагалі відсутнє [2, с. 45]. Ці теорії можуть бути розміщені в просторі між окремими робочими гіпотезами, які з'являються в процесі повсякденних досліджень, та систематичними спробами створити єдину загальну теорію, яка пояснюватиме всі типи соціальної поведінки, соціальних організацій і соціальних змін, які спостерігаються.

Але історія становлення марксистської соціології в післяреволюційній Росії (в 20-30-ті роки) свідчить, що до концепції багаторівневої структури соціологічної теорії зверталися й "піонери" радянської соціології. Будучи одним із прихильників філософської домінанти щодо вирішення питання про співвідношення філософії, історичного матеріалізму та соціології, І. П. Разумовський разом із тим намагався розмежувати соціологію, яка виступає як методологія суспільного пізнання й співпадає з тим, що зазвичай називають історичним розумінням історії чи історичним матеріалізмом, і таким рівнем соціальної теорії, який включає в себе дослідження спеціальних соціальних законів, концепції виробничих відносин, сім'ї, права, а також інших сфер соціального життя, які необхідно аналізувати, виходячи з цілісності суспільного організму [3, с. 61].

С. О. Оранський, як послідовник концепції М. І. Бухаріна, сутність якої полягала в ототоженні соціологічної теорії з історичним матеріалізмом, належав до групи дослідників, які намагалися довести необхідність визнання й соціологічних досліджень одним із рівнів соціологічної науки. Зокрема, аналізуючи проблему співвідношення історичного матеріалізму, соціології та часних наук, він зазначав у одній із своїх публікацій цього періоду наступне: "Як загальна теоретична соціологія історичний матеріалізм передбачає й можливість конкретної соціології, особливого конкретного соціологічного дослідження соціальних процесів, такого, що аж ніяк не покривається дослідженнями інших соціальних наук" [4, с. 13-14].

Слід зазначити, що в радянській соціології в умовах відновлення цієї науки в її "громадянських правах" дана позиція фактично була повністю відтворена, але, на жаль, без посилань на її автора. В цілому ж питання про теорії середнього рівня (теоретичні конструкції для пояснення специфіки стану, розвитку та функціонування соціальних процесів) розглядалось як актуальний методологічний напрям та ставилося в контексті аналізу методологічних можливостей соціологічних теорій різного ступеню узагальнення. Сьогодні в завдання елементів цього рівня системи соціологічного знання входять пошук закономірностей соціальних процесів, розкриття їх основних чинників та прогнозування розвитку, пошук шляхів і механізмів вирішення соціальних проблем, надання рекомендацій щодо оптимізації управлінських рішень. Соціологічні теорії середнього рівня - це галузі соціологічного знання, які мають своїм предметом дослідження відносно самостійні специфічні підсистеми суспільства й соціальних процесів; це своєрідний другий зріз у структурі соціологічного знання: з одного боку, це конкретизація загальної соціологічної теорії, залежно від предмета дослідження, з іншого – своєрідне узагальнення результатів конкретних соціологічних досліджень.

Разом із тим, деякі західні соціологи сьогодні намагаються критично оцінити ідею Р. Мертона як таку, ототожнюючи теорії середнього рівня з гіпотетико-дедуктивними теоріями, що можуть бути емпірично перевірені (верифіковані); пропонуючи нові назви ("мала теорія" як еквівалент теорії середнього рівня) тощо [див., наприклад, 5]. Ці спроби заслуговують на увагу, насамперед, фахівців в галузі методів соціологічного дослідження, але й відмовлятися від логіки Р. Мертона, на нашу думку, поки що зарано, оскільки реальний стан соціологічної науки свідчить про постійне виникнення та інституціоналізацію нових теорій середнього рівня, у тому числі тих, що відгалужуються від уже усталених наукових спрямувань. Так, наприклад, у межах соціології праці свого часу сформувалися такі самостійні нині теорії, як соціологія організацій, соціологія професій, соціологія підприємництва тощо. Нові соціологічні теорії

інституціоналізуються й внаслідок міждисциплінарної інтеграції соціології з іншими науками: так виникли, зокрема, економічна, юридична, медична та деякі інші "соціології".

Ці процеси обумовлені низкою причин. Серед них треба згадати безперервний розвиток та диференціацію самого соціологічного знання; динамічність та ускладнення соціального життя як такого й виникнення соціальних явищ, які вимагають усвідомлення в категоріях та методах конкретної теорії середнього рівня, яка ще не пройшла процес інституціоналізації (в цьому контекст можна згадати, наприклад, публікації про інвайронментальну соціологію, соціологію невігластва, корупції тощо); накопичення емпіричної інформації, яка потребує узагальнення саме на даному рівні структури соціологічної науки.

Намагаючись охарактеризувати соціологію моралі як теорію середнього рівня, дослідники стикаються із низкою проблем. Перша з них пов'язана із пошуком її місця в тих різноманітних класифікаціях, які представлені, наприклад, у публікаціях сучасних українських і російських авторів.¹ У підручнику із соціології В. Г. Городяненка [6] як приклад найбільш вдалої наводиться класифікація, в якій нараховується чотири види соціологічних теорій середнього рівня: спеціальні соціологічні теорії, які вивчають соціальні закони, закономірності функціонування і розвитку соціальних спільнот; галузеві соціологічні теорії, що зосереджуються на аналізі окремих сфер суспільного життя і форм масової свідомості; соціологічні теорії вузького значення та *особлива група* соціологічних теорій, до числа яких автор відносить й соціологію моралі. Таку версію "місцеперебування" соціології моралі за певних умов можна було б прийняти як робочу, але залишається не зрозумілим той критерій, що об'єднує цю теорію та соціологію мистецтва й соціологію молоді, які теж, на думку автора підручника, належать до цієї групи теорій.

Сьогодні теорії середнього рівня також часто поділяють виключно на дві групи – на спеціальні та галузеві, при цьому на долю перших випадає вивчення тих феноменів та процесів, що знаходять прояв на рівні усього суспільства, предметне поле теорій другого типу – окремі сфери людської життєдіяльності. В межах такої класифікації соціологія моралі може бути віднесена до спеціальних теорій, оскільки окремої сфери, в якій би відбувалася взаємодія з приводу моралі, в суспільстві не існує. Якщо ж виходити з логіки іншої класифікації, яка ґрунтується на систематизації цих теорій на підставі виділення сфер життєдіяльності, соціальних інститутів та суб'єктів соціального життя, то соціологія моралі фактично "випадає" з цієї класифікації, оскільки спроби розглядати мораль як інституціоналізовану форму соціальної взаємодії, на наш погляд, малоперспективні.

Досить неоднозначною є й ситуація в сфері інституціоналізації цієї галузі соціологічних знань. Ознаками інституціоналізації можна вважати, зокрема, наступні особливості розвитку та наявного стану галузевого соціологічного знання [7, с. 546-547]. По перше, на рівні теорій йдеться про формування категоріально-понятійного апарату та професійної лексики, за допомогою яких можна описати коло феноменів, що складають предметне поле. Не менш важливою компонентою є наявність чітко сформульованих закономірностей та механізмів розвитку певної групи соціальних феноменів (у даному випадку тих, що належать до сфери суспільної та індивідуальної моралі). Важливою характеристикою є й наявність традицій дослідження та концептуалізації предмету дослідження, включеність у світову соціологію та розробка оригінальних теоретичних моделей. Не можна не згадати про певні особливості емпіричної складової (емпіричного знання, накопиченого в даній галузі) – проведення емпіричних досліджень, створення баз даних, обговорення проблем методики та наявність специфічних методів збору, аналізу й інтерпретації інформації. Й нарешті, щодо власне інституціональної сфери, то тут слід згадати про важливість створення дослідницьких структур та можливість ідентифікації дослідників, які зосереджені на даній проблематиці, проводять відповідні заходи (конференції, семінари тощо), регулярно представляють публікації з даної проблематики (бажано у власному спеціалізованому періодичному виданні). Однак справедливості заради слід зазначити, що в сучасній українській соціології навряд чи можна назвати теорію середнього рівня, існування якої повністю відповідало б усьому зазначеному переліку показників інституціоналізованості.

Важко не погодитись і з тим, що ситуація в межах соціології моралі в плані визначення її як науки та окреслення меж предмету є досить невизначеною, хоча огляд деяких версій соціологічного трактування моралі, робить очевидною пізнавальну спроможність та правомірність соціологічних інтерпретацій такого складного та багатоликого феномену як мораль [8].

Але сьогодні, на відміну від дискусії про статус соціології моралі в 70-х роках минулого століття, її інституціоналізація ставить перед фахівцями низку додаткових питань, пов'язаних власне із соціологічним вимірюванням моральних явищ. Зокрема, йдеться про специфіку використання традиційних методів збору соціологічної інформації, про включення до арсеналу методів збору психологічних методик або про

¹ У даному випадку варто згадати класифікації соціологічних теорій середнього рівня російських соціологів, які найчастіше наводяться у підручниках із соціології – Г. Осипова, М. Руткевича, С. Фролова, а також їхніх українських колег – М. Лукашевича, В. Пилипенка, Н. Черниш та інших.

застосування окремих прийомів, що відомі психологам як засоби підвищення якості та достовірності інформації. Проблема застосування традиційних методів збору інформації в соціології моралі насамперед вимагає не відмови від них, а чіткої концептуалізації тих моральних феноменів, що вивчаються соціологами, "доведення" існуючих теоретичних концептів до рівня емпіричних індикаторів. Невдачі на цьому шляху, з якими сьогодні стикаються дослідники, не є результатом недосконалості цих методів збору інформації чи їхньої несумісності з "тонкими та делікатними" проявами моральності, а пов'язані з нерозробленістю окремих моральних категорій, зі складністю та динамічністю процесів, що відбуваються сьогодні в сфері моралі. Застосування досвіду психологів може розвиватися у двох напрямках: модифікація та адаптація класичних проєктивних методик та елементів особистісних питальників (наприклад, шкал брехні) до умов та особливостей масового соціологічного опитування та створення власне соціологічних тестів, які б відповідали тим стандартним вимогам, що висуваються як показники діагностичної спроможності психологічних тестів (насамперед, стандартизованість, надійність та валідність) та враховували б специфіку соціологічних опитувань [9].

Не менш актуальним, на наш погляд, є звернення до деяких, поки що недостатньо поширених у соціологічній науці, методів аналізу інформації, наприклад, інтелектуального аналізу даних (ІАД). Важливість застосування цього методу при аналізі інформації, що характеризує стан моралі сучасного суспільства, полягає насамперед у тому, що простір теоретичних уявлень про моральні феномени представлений сьогодні багатоманітними та теоретичними припущеннями, які важко поєднати, а інколи – практично неможливо піддати емпіричній валідації. Певні сумніви викликає перенесення закономірностей формування моральності з одних культурних умов в інші, без глибокого розуміння та врахування особливостей національних архетипів та менталітету. Не можна не брати до уваги й існування суттєвих відмінностей моралі різних соціальних груп, які співіснують в умовах одного соціуму (національних, вікових, освітніх, статевих тощо). У такій ситуації реалії масової та індивідуальної моральної свідомості, детермінанти повсякденної свідомості можуть суттєво відрізнятися від тих висхідних принципів, які закладаються авторами теоретичних концепцій та пропонуються ними як першопричини (детермінанти) та принципи (концептуальні схеми) морального життя суспільства. Тому саме прийоми ІАД можуть надати можливість – на основі встановлених за їхньою допомогою закономірностей – відтворити реалії морального простору сучасного українського суспільства [10].

На часі перед соціологією моралі стоять актуальні завдання, пов'язані з розробкою категоріального апарату, вдосконаленням тих методів збору, обробки, аналізу та інтерпретації емпіричної інформації, які виявилися найбільш ефективними, а в перспективі – формулювання закономірностей та механізмів функціонування моральної системи за умов тих соціальних реалій, які характеризують українське суспільство.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бакштановский В. И., Согомонов Ю. В. Социология морали: нормативно-ценностные системы // Социологические исследования. – 2003. – № 5. – С. 8-20; Энциклопедический социологический словарь / Общая ред. акад. Г. В. Осипова. – М.: ИСПИ РАН, 1995. – 935 с. 2. Мертон Р. К. Социальная теория и социальная структура (фрагменты) / Под общ. ред. В. В. Танчера; Реферативный перевод и вступ. статья В. Костинской. – К.: Ин-т социологии, 1996. – 112 с. 3. Разумовский И. Философия и юридическая наука // Под знаменем марксизма. – 1926. – № 12. 4. Оранский С. А. Основные вопросы марксистской социологии. – Л., 1929. 5. Menzies K. Middle-Range Theory: A Realist View / Ken Menzies // Philosophical Foundations of Social Research Methods. – Vol. 3: Social Reality and Social Context of Social Research / [edited by Malcolm Williams]. – London–Thousand Oaks–New Delhi : Sage, 2006. 6. Городяненко В. Г. Социология: підручник / В. Г. Городяненко. – 3-є вид., доп. – К.: ВЦ "Академія", 2008. – 544 с. – (Серія "Альма-матер"). 7. Здравомыслова Е. Социология общественных движений – становление нового направления / Социология в России / Под ред. В. А. Ядова. – 2-е изд., перераб и дополн. – М.: Издательство Института социологии РАН, 1998. – 698 с. // режим доступу: <http://socioworld.nm.ru/>. 8. Николаевська А. М. Соціологічна інтерпретація моральних феноменів і проблеми інституціоналізації соціології моралі / Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 129-134. 9. Николаевская А. М. Об использовании тестовых методик в социологических исследованиях // Вестник Харьковского государственного университета "Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы". – 1999. – № 433. – С. 67-70; Николаевська А. М. Становлення методів соціологічного вимірювання моральних феноменів в контексті інституціоналізації соціології моралі // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. 10. Кислова О. М., Николаевська А. М. Досвід застосування технології інтелектуального аналізу даних (ІАД) при вивченні моральних феноменів / Вісник Одеського національного університету. – 2007. – Т. 12. – Випуск 6. – Соціологія і політичні науки. – С. 621-628; Кислова О. Н., Николаевская А. М. Методы интеллектуального анализа данных в исследовании моральных феноменов / Современные проблемы формирования методного арсенала социолога. Материалы IV Всероссийской научной конференции памяти А. О. Крыштановского (Москва, 16 февраля 2010 г.) – М.: ИС РАН; РОС, 2010 (Диск CD, ISBN 978-5-89697-181-8). – Доступно на: <http://audio.isras.ru/files/el/Kry/Abstract/1264959368.pdf>.